

UOT 342.537.36

HÜQUQİ AKTIN MAHIYYƏTİ**S.F.TURABOVA***Bakı Dövlət Universiteti**sumbul.turabova@gmail.com*

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, hüquqi aktların mahiyyətinin araşdırılması yalnız hüquqi aktların əlamətlərinin və növlərinin təhlilini deyil, habelə hüquqi aktın hüquqi sənədlər sisteminin bir tərkib ünsürü kimi dərinlən tədqiqini tələb edir. Çünki hüquqi aktlar hüquqi sənədlərə xas olan ümumi əlamətləri ifadə edir.

Məqalədə habelə qeyd olunur ki, qeyri-normativ hüquqi aktın mahiyyəti ilk növbədə onun adı ilə (“qeyri-normativ”), yəni normativ müddəaları əks etdirməyən akt kimi müəyyən edilməlidir. Məhz bu amilin əsasında normativ aktın qeyri-normativ aktdan fərqləndirilməsi meyarlarını təyin etmək lazımdır.

Açar sözlər: hüquq, sənəd, normativ akt, qanunvericilik, sistem, qeyri-normativ akt, normativ xarakterli akt.

Müasir hüquq nəzəriyyəsində bir sıra müddəalar mövcuddur ki, onların da həlli həm hüquq elminin özü, həm də hüquqtəbii fəaliyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onların arasında hüquqi aktın anlayışı və mahiyyəti ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, bu da onunla mənaca oxşar bir sıra hüquqi kateqoriyaların mahiyyətinin araşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu, həm qanuni, həm də qeyri-qanuni hərəkətlərin nəticələrinin hüquqi aktlara aid edilməsinin mümkünlüyünün tanınması, hüquqi aktın milli hüququn mənbəyi kimi baxılması, qanunlarla digər hüquqi aktların arasındakı ziddiyyətlərin üzə çıxarılması fonunda, xüsusilə aktualdır.

Ümumilikdə götürüldükdə, hüquqi aktların mahiyyəti probleminin tədqiqi yalnız hüquqi aktın əlamətləri və növlərinin deyil, həm də hüquqi aktın hüquqi sənədlər sisteminə daxil edilməsi məsələsinin də nəzərə alınmasını tələb edir, çünki sonuncu, daha geniş kateqoriya olmaqla “hüquqi akt” anlayışını da əhatə edir. Başqa sözlə ifadə olunsaydı, hüquqi aktların əsas xüsusiyyətləri hüquqi sənədlərin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Lakin təəssüf ki, nə hüquqi doktrinada, nə də qanunvericilik təcrübəsində hüquqi aktın vahid təfsiri yoxdur. Hüquq elmində sənədin ənənəvi anlamı postulatlarla diqqət cəmləşdirilməsinə əsaslanır. Həmin postulatlarla əsasən sənəd özündə

məlumatların qeyd olunduğu, onu identifikasiya etməyə imkan verən rekvizitlərə malik olan maddi daşıyıcıdır və onun təyinatı ictimai istifadə və saxlanılma məqsədi ilə zaman və məkan hüdudlarında ötürülmədən ibarətdir.

“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanunun 2-ci maddəsində öncə “informasiya”nın tərifini (“yaranma tarixindən, təqdimat formasından və təsnifatından asılı olmayaraq istənilən fəaliyyət nəticəsində yaradılan, yaxud əldə olunan faktlar, rəylər, bilgilər, xəbərlər və ya digər xarakterli məlumatlar”) verilir və bundan sonra “sənədləşdirilmiş informasiya” ifadəsi vasitəsilə “sənəd” anlayışının tərifini verilir: “sənədləşdirilmiş informasiya (sənəd) - maddi daşıyıcıda mətn, səs və ya təsvir formasında qeydə alınan və identifikasiya etməyə imkan verən istənilən rekvizitli informasiya mənbəyindən, saxlanma yerindən, rəsmi statusundan, mülkiyyət növündən, mənsub olduğu təşkilat tərəfindən yaradılıb-yaradılmadığından asılı olmayaraq sənədləşdirilmiş informasiyadır” [1].

Ümumilikdə isə, həmin Qanunun bu müddəası istisna olmaqla, təəsüflər olsun ki, cari qanunvericilikdə “sənəd” anlayışının dəqiq, konseptual tərifini yoxdur. Eyni zamanda demək lazımdır ki, hüquqi aktın bu və ya digər növünün hazırlanması və qəbulu qaydasına münasibətdə bir sıra müddəalar mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2003-cü il tarixli 935 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət orqanlarında, dövlət mülkiyyətində olan və paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərdə və büdcə təşkilatlarında kargüzarlığın aparılmasına dair Təlimat”ın 1-ci bəndinə qeyd olunur ki, “bu Təlimat dövlət orqanlarında, dövlət mülkiyyətində olan və paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərdə və büdcə təşkilatlarında (bundan sonra - təşkilatlar) kargüzarlığın aparılması işini, o cümlədən sənədlərin hazırlanmasını, qeydiyyatını, hərəkətini, icrasını, uçotunu və arxivə verilməsini tənzimləyir” [2]. Lakin buna baxmayaraq həmin Təlimatda “sənəd” anlayışının ümumi tərifini verilmir.

Nəzərə alsaq ki, həmin Təlimatın 2-ci bölməsində (“Sənədlərin hazırlanması üçün ümumi tələblər”) sənədlərin növlərinin – “sərəncam mahiyyətli sənədlər (qərarlar, sərəncamlar, əmrlər)”, “plan, maliyyə, statistika sənədləri və başqa xüsusi sənədlər”, “təşkilatlarda tez-tez təkrarlanan birtipli sənədlər (bildiriş, məktub və s.)” fərqləndirilməsinə cəhd edilir, bunların ümumi əlamətlərini özündə əks etdirən “sənəd” tərifinin orada verilməməsi ciddi bir qüsur kimi qəbul edilməlidir. Bu boşluğu habelə digər qanunvericilik aktların mətnində də müşahidə etmək olar. Belə ki, elektron imzanın və elektron sənədin istifadəsinin, onların elektron sənəd dövrüyyəsində tətbiqinin təşkilati, hüquqi əsaslarını və əlaqədar subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir, aralarında yaranan münasibətləri tənzimləyən “Elektron imza

və elektron sənəd haqqında” 9 mart 2004-cü il tarixli Qanunun 1.1.15-ci maddəsinə görə, “elektron sənəd - informasiya sistemində istifadə üçün elektron formada təqdim edilən və elektron imza ilə təsdiq olunmuş sənəd” kimi müəyyən edilir [3]. Sözsüz, həmin Qanunda bu cür olduqca qısa şəkildə verilən tərif “sənəd” anlayışının mahiyyətini açıqlamır, yalnız onun elektron formada mövcud olmasını müəyyən edir.

Təbii ki, milli qanunvericilikdə “sənəd” sözünün tərfi olmadığı halda onun növü kimi çıxış edən “hüquqi sənəd” barədə də leqal müddəa yoxdur. Təəssüflər olsun ki, hüquq ədəbiyyatında da bu məsələ dərinlən tədqiq edilməmişdir.

K.V.Karqin öz “Hüquqi sənədlər” adlı dissertasiya işində yazır ki, “hüquqi sənəd hüquqi təcrübə üçün əhəmiyyət kəsb edən, hüquq münasibətlərinin iştirakçılarının praktiki fəaliyyəti ilə hüquqi tənzimləməyə cəlb olunan, tərkibi və məzmununa münasibətdə bir sıra tələblərin irəli sürüldüyü sənəddir” [4, 8].

D.A.Yaqofarov tərəfindən verilən tərifə uyğun olaraq, “hüquqi sənəd müxtəlif hüquqi tənzimləmə vasitələrinin (hüquq normaları, fərdi hüquqi qərarlar, razılaşmalar və s.) zahiri ifadəsinin rəsmi yazılı formasıdır ki, onun köməyi ilə hüquqi tənzimləmənin müəyyənliyinə, onun ayrı-ayrı şəxslərin özbaşınalıqından müstəqilliyinə və ictimai münasibətlərin sabitliyinə, şəxsiyyətin hüquqi və bütövlükdə sosial vəziyyətinin stabilliyinə nail olunur” [5, 108].

S.V.Staradubsev birbaşa olaraq hüquqi sənədin anlamına həsr olunmuş öz dissertasiya işində bildirir ki, “hüquqi sənədi dar və geniş mənada başa düşmək lazımdır. Geniş mənada hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquqi fəaliyyəti vasitəsilə hüquqi tənzimləməyə cəlb olunan, forma və məzmununa münasibətdə müvafiq tələblərin irəli sürüldüyü hər hansı sənəd hüquqi sənəd kimi anlaşılır. Dar mənada hüquqi sənəd dedikdə subyektiv yuridik hüquqların, subyektiv yuridik öhdəliklərin və (və ya) hüquqi faktların (tərkiblərin) doğruluğunun sübuta yetirilməsi məqsədi ilə hüquqi texnikanın tələblərinə uyğun olaraq tərtib edilmiş hüquq münasibətləri iştirakçılarının əməli fəaliyyət aktı başa düşülür” [6, 8].

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, hüquqi sənədin bu definisiyaları təriflər nəzəriyyəsinin tələblərinə cavab vermir. Xüsusilə də, mahiyyəti kateqoriya bu tərifdən kənarda qalır, yəni “akt” anlayışı vasitəsilə onun məzmununun açıqlanmasından imtina olunur, yuridik sənəd kimi hüquqi aktın hüquqi qüvvəsi və əhəmiyyəti izah edilmir və s. Şübhəsiz ki, araşdırmanı hüquqi sənəddə nəyin təsbit edildiyindən başlamaq lazımdır. Bütün bunlar hüquqi əhəmiyyət kəsb edən aktın xarakteristikasını açıb göstərir. Bundan əlavə, sənədin kateqoriyasını yalnız maddi bir predmet kimi deyil, həm də əşyayi daşıyıcı kimi dəqiqləşdirmək, habelə onun identifikasiyasına nəyin daxil

olduğunu daha dəqiq müəyyən etmək lazımdır. Başqa sözlə deyilsə, sənəd yalnız faktiki hərəkətin qeydə alındığı (əks olunduğu) maddi-əşyayi daşıyıcı deyil, həm də onu identifikasiya edən rekvizitlərə malikdir.

Hüquqi sənəd hüquqi xüsusiyyətlərə malik olmalıdır ki, bunlara da hüquqi qüvvəni, mənanı və rəsmiləşdirməni aid edirlər. Bu baxımdan “hüquqi sənəd”ə belə bir tərif vermək olar: hüquqi sənəd hüquqi qüvvəyə malik olan, hüquqi əhəmiyyətli hərəkətləri əks etdirən və dəqiq şəkildə müəyyən edilmiş tələblərə uyğun tərtib edilən sənəddir (aktdır).

Bu zaman hüquqi sənədin hüquqi qüvvəsi əhəmiyyətli nəticələrin baş verməsini ehtiva edir. O, hüquqi sənədin qüvvəyə mindiyi andan yaranır və onun qüvvədə olma müddəti bitən ana qədər davam edir. Geriyə hüquqi qüvvə yuridik sənədin qüvvəyə mindiyi andan əvvəl baş vermiş hadisələrə şamil edilməsini nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, “akt” (latınca - actus) termininin özü müxtəlif mənalara malikdir. Lakin əksər hallarda o, ilk növbədə hərəkət (əməl) kimi nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan hüquq subyektlərinin müəyyən hüquqi təsirə malik olan hərəkətləri hüquqi aktlar adlanır. Məlumdur ki, hüquqi qaydaların müəyyən edilməsi, onların dəyişdirilməsi və ləğvi hüququn müvafiq subyektlərinin hərəkətləri ilə həyata keçirilir. Belə anlamın da nəticəsi olaraq hüquqi akta ilk növbədə hərəkət kimi baxılır.

A.V.Yermolayevanın verdiyi tərifə görə, “hüquqi akt dövlətin, onun orqanlarının və vəzifəli şəxslərinin müəyyən fəaliyyət formasının təzahürüdür. O, dövlət-hökmran xarakterə malikdir və ünvanlandığı şəxslər üçün məcburidir. Göründüyü kimi, belə tərifdə hüquqi akt anlayışının əsassız olaraq daraldılması, onun dövlət orqanlarının aktına müncər edilməsi yer alır [7, 12].

Akademik S.S.Alekseyev hüquqi aktın aşağıdakı mənalarda baxılmasını təklif edir:

1) hüquqa uyğun davranış, yəni bu və ya digər hüquqi nəticələrin əsası sayılan hüquqi fakt;

2) hüquqi davranışın nəticəsi, yəni subyektlərin hüquqyaradıcı, hökmran, fərdi hüquqi və ya avtonom fəaliyyətinin nəticəsində hüquqi məsivə daxil olan hüquq sisteminin məzmunu, yuridik mənaya malik elementin (hüquqi norma, fərdi göstəriş, avtonom tənzimləmə aktı);

3) yuridik sənəd, yəni hüquqa uyğun davranışı və onun nəticəsini təsbit edən və sözlə zahirən ifadə onunan iradə [8, 192].

Y.A.Tixomirov təsdiq edir ki, “Hüquqi akt hüququn səlahiyyətli subyekti tərəfindən (dövlət orqanı, yerli özünüidarəetmə orqanları, birbaşa demokratiya institutu) tərəfindən qəbul edilən, rəsmi xarakterə və məcburi qüvvəyə malik olan hökmran göstərişləri ifadə edən və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə istiqamətlənən yazılı sənəddir” [9, 17].

O.V.Şopinanın fikrinə görə isə, “Hüquqi akt dedikdə, hüquq subyektinin iradəsini ifadə edən və müəyyən edilmiş qaydada rəsmiləşdirilən qərar başa düşülür ki, onun da vasitəsilə sosial cəhətdən pozitiv məqsədlərə (ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi) nail olunur və müəyyən yuridik nəticələrə gəlinir” [10, 10].

N.İ.Matuzov və A.V.Malko qeyd edirlər ki, hüquqi aktlar yuridik sənədlərdir və öz məzmunlarından asılı olaraq aşağıdakı növlərə ayrılırlar:

- 1) normativ aktlar;
- 2) hüquqtətbiqi aktları (səlahiyyətli strukturların birdəfəlik tətbiq edilən və konkret şəxslərə ünvanlanan, fərdi hökmran göstərişləri özündə ehtiva edən sənədləri);
- 3) təfsir aktları;
- 4) müqavilə hüququnun aktları və hüquq və vəzifələrin realizəsi ilə bağlı digər aktlar (müvafiq subyektlər arasında razılaşmanın nəticəsi olaraq yaranan, həm hüquq normalarını, məsələn, beynəlxalq müqavilələri, həm də fərdi hüquqi qərarları, məsələn, vətəndaşlar arasında bağlanılan əqdləri əks etdirən sənədlər) [11, 63-64].

Müxtəlif müəlliflər tərəfindən hüquqi aktlarla bağlı göstərilən əlamətlərin ümumiləşdirilməsi nəticəsində V.N.Kartaşov aşağıdakı nəticəyə gəlir: “Hüquqi aktlar səlahiyyətli subyektlər tərəfindən ərsəyə gətirilir, rəsmi, hökmran, yaradıcı-təşkili səciyyə daşıyırlar, müəyyən sosial-siyasi məzmunla malikdirlər, hüquqi hərəkətləri və əməliyyatları, istifadə olunan üsul və vasitələri, fəaliyyətin nəticələrini müəyyən formada təsbitləyirlər, hüquqi nəticələrin baş verməsini şərtləndirirlər, real gərəkliyin yenidən dəyişdirilməsi, müəyyən ictimai və şəxsi maraqların, tələbatların təmin olunması ilə bağlıdırlar. Onlar spesifik xüsusi sistemlər qismində çıxış edirlər ki, bu da qəbul olunmuş qərarların dərk edilməsi üçün əlçatanlığı təmin edir” [12, 77].

Beləliklə, hüquqi aktların nəzəriyyəsinin təhlili hüquqi doktrinada onların mahiyyətinə münasibətdə iki yanaşmanın mövcudluğu haqqında danışmağa əsas verir. Birinci yanaşmaya uyğun olaraq (hüquqi aktlar “geniş” mənada) hüquqi aktlar dedikdə dövlət orqanlarının ölkə həyatının müxtəlif sahələrinə gündəlik rəhbərliyin həyata keçirilməsi prosesində etdikləri hərəkətlər başa düşülür [13, 194]. İkinci yanaşmaya müvafiq olaraq isə (hüquqi aktlar “dar” mənada) hüquqi akt səlahiyyətli şəxsin hərəkətinin özü deyil, onun öz səlahiyyətlərinin realizəsi üzrə hüquqi hərəkətlərini əks etdirən qərardır (yuridik sənəddir).

Birinci yanaşmanın tərəfdarları öz dəlillərinin əsaslandırılması üçün iki xüsusi termindən (“akt-hərəkət” və “akt-sənəd”) istifadə edirlər ki, onlar da məcmu etibarilə hüquqi akt anlayışının məzmununu təşkil edirlər [14, 14]. Ona görə də hüquqi aktın mahiyyətinin müəyyən edilməsi zamanı onlar

göstərilən hər iki terminin uzlaşmasından çıxış edirlər. Belə ki, R.F.Vasil-yevin mövqeyinə görə, “hüquqi aktı hüququn səlahiyyətli subyektinin hü-quqi normaların müəyyən edilməsi (dəyişdirilməsi, xitamı, fəaliyyət sfe-rasının dəyişdirilməsi) yolu ilə, həmçinin nəticələri qanunla müəyyən edil-miş hallarda göstərişlər, müraciətlər, razılaşmalar və s. kimi sənədli formada (akt-sənəddə) təsbit edilən konkret hüquqi münasibətlərin müəyyənləşdiril-məsi (dəyişdirilməsi, xitamı) vasitəsilə ictimai münasibətləri tənzimləyən iradənin ifadəsi hesab etmək olar” [15, 25].

Hüquqi aktın mahiyyətinin geniş anlamının tərəfdarları olan müəl-liflərin fikirləri hörmətə layiq olsa da, qeyd etməliyik ki, hüquqi aktların belə anlamı real praktiki əsasa malik deyildir. Məsələ bundadır ki, nə hüquq nəzəriyyəsində, nə də qanunvericilik praktikasında akt-hərəkəti və akt-sə-nədi məcmu halında ifadə etmək üçün “hüquqi akt” terminindən istifadə olunmur. Akt-hərəkətin üzərində diqqəti cəmləndirmək istədikdə, əksər hal-larda belə terminləri hüquqi əhəmiyyətli hərəkət, hüququayğun davranış, hüquqi mənaya malik olan hərəkət və s. kimi istifadə edirlər. Akt-sənədlər haqqında danışdıqda isə, hüquqi akt, normativ hüquqi akt, qanunvericilik aktı, sadəcə akt kimi terminlər işlənir. Ona görə də nəzəriyyə və prakti-kanın reallıqları nəzərə alınmaqla, məhz hüquqi aktın məhdud izahı çərçivəsində həmin hüquqi kateqoriya ilə bağlı bizim fikirlərimiz formalaşır.

Hüquq subyektləri öz gündəlik fəaliyyətində müxtəlif xarakterli və müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik aktlarla və sənədlərlə təmasda olurlar. Buna rəğmən aktın düzgün seçimi aktların öz aralarında əlaqəsi və nisbəti problemləri qalmaqla davam edir və onların həlli yalnız hüquqi aktların ciddi şəkildə sistemləşdirilməsi, onların dəqiq xarakteristikasının və düzgün nis-bətinin müəyyənləşdirilməsi halında mümkün hesab edilir. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, hətta hüquqi texnikanın bütün qaydalarının göz-lənilməsi ilə təkmil hüquqi aktın qəbulu belə onun səmərəliliyini təmin etmir. Burada mühüm tələb belə aktların ən effektiv istifadəsinin və tətbi-qinin təmin olunması üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Hüquqi aktın mahiyyətinin müəyyənləşdirərkən onun iradəvi xarak-terini də qeyd etmək zəruridir. Akt-sənədlərin köməyi ilə insanların, qrup-ların iradəsi zahiri olaraq, iradə ifadəsi qismində çıxış edir. Hüquqi akt onu qəbul edən subyektin iradəsini ifadə edir, çünki iradənin ifadəsi hüquqi aktda növbəti mühüm şərt hesab olunur. Hüquqi aktın növündən asılı olaraq onda yalnız dövlət iradəsi deyil, həm də ayrı-ayrı fərdlərin gerçək iradəsi də ifadə oluna bilər. Yəni o, müəyyən bir şəxsin iradəsini və ya müəyyən şəxs-lərin, qrupların razılaşıdırılmış iradələrinin ifadəsi ola bilər. Hüquqi akt kimi “üzə çıxması” üçün müvafiq iradə zahirən ifadə oluna bilər. Konkret hərəkətin gerçəkdən həyata keçirilməsi olmadan yalnız hər hansı hüquqi nəticəni əldə etmək arzusu hələ hüquqi aktı yaratmır. Beləliklə də hüquqi

akt başlıca olaraq müvafiq iradənin ifadəsi hesab olunur.

Müvafiq orqanlar və vəzifəli şəxslər yalnız qüvvədə olan qanunvericiliklə onların səlahiyyətlərinə aid edilən hüquqi aktları qəbul edə bilirlər. Bununla əlaqədar həmin orqanlar və şəxslər tərəfindən hüquqi aktın digər formalarının seçimi yolverilməzdir. Çünki hüquqi aktın adının və məzmununun müvafiq orqanın səlahiyyət dairəsinin xarakterinə və həcminə ciddi şəkildə uyğunluğu dövlət orqanlarının fəaliyyətində qanunçuluğa riayət edilməsinin əsaslı faktorlarından biridir.

Hüquqi akt dedikdə, ilk növbədə müəyyən formaya malik olan və hüquqi informasiyanı əks etdirən sənəd başa düşülməlidir. Bu zaman hüquqi akt rəsmi hüquqi qərar kimi çıxış edir. Bu əlamət onun ümumməcburiliyini və həqiqiliyinin konstataşyası üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, “İnzibati icraat haqqında” 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Qanunun 65.1.3-cü maddəsinə görə “qanunvericiliyə əsasən yalnız müəyyən rəsmi sənəd (rəsmi sənədin təqdim edilməsi) formasında qəbul edilə bilən, lakin həmin tələbə cavab verməyən inzibati akt etibarsız sayılır” [16].

Hüquqi akt rəsmi olaraq nəşr olunmanı nəzərdə tutur, yəni hüquqi aktın məzmunu hamının diqqətinə müəyyən bir müddət çərçivəsində onun rəsmi nəşrdə dərc olunması yolu ilə çatdırılması və ya müvafiq şəxslərin diqqətinə rəsmi olaraq çatdırılması ehtiva edir. Belə ki, “İnzibati icraat haqqında” Qanunun 62-ci maddəsinə müvafiq olaraq, “inzibati orqan inzibati aktın qəbul edilməsi haqqında maraqlı şəxslərə və ya onların nümayəndələrinə rəsmi məlumat verməyə borcludur. Rəsmi məlumat inzibati aktın maraqlı şəxslərə birbaşa elan edilməsi, təqdim olunması və ya dərc edilməsi yolu ilə verilir. Poçt rabitəsi vasitəsilə ölkə daxilində göndərilmiş inzibati akt, onun poçta təqdim edildiyi gündən 5 gün keçdikdən sonra, elektron üsulla göndərilmiş inzibati akt isə, göndərildiyi gündən 3 gün keçdikdən sonra maraqlı şəxsə təqdim olunmuş sayılır. Lakin nəzərdə tutulmuş qayda maraqlı şəxsin inzibati aktı almadığı və ya gec aldığı hallara şamil olunmur. Maraqlı şəxs inzibati aktı almadığını və ya gec aldığı iddia etdiyi hallarda, aktın ona təqdim olunması faktını və müddətini sübut etmə vəzifəsi inzibati orqanın üzərinə düşür. Məhkəmə aktlarının müvafiq şəxslərə təqdim edilməsi bir qayda olaraq məhkəmə qərarlarının göndərilməsi, yəni işdə iştirak edən tərəflərin ünvanına poçt xidməti vasitəsilə çatdırılması yolu ilə həyata keçirilir” [16].

Bütövlükdə götürdükdə Qərb hüquq ədəbiyyatında geniş şəkildə istifadə edilən “inzibati akt” termini Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində yalnız icra hakimiyyəti orqanlarının, bələdiyyələrin, həmçinin də onun qəbulu üçün xüsusi səlahiyyətli hüquqi (fiziki) şəxslərin fəaliyyətinə “bağlanılır”. Belə ki, “İnzibati icraat haqqında” Qanunun 2.0.2-ci maddəsinə əsasən, “inzibati akt - inzibati orqan tərəfindən ümumi (publik)

hüquq sahəsinə aid olan müəyyən (konkret) məsələni nizama salmaq və ya həll etmək məqsədilə qəbul edilmiş və ünvanlandığı hüquqi və ya fiziki şəxs (şəxslər) üçün müəyyən hüquqi nəticələr yaradan qərar, sərəncam və ya digər növ hakimiyyət tədbiridir”. Təqdirəlayiq haldır ki, elə həmin Qanunun 2.0.1-ci maddəsində bu sahədə ikimənalılığı aradan qaldırmaq məqsədilə inzibati orqanın dəqiq tərfi verilir və qeyd olunur ki, “inzibati orqan - Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, onların yerli (struktur) və digər qurumları, bələdiyyələr, habelə qanuna əsasən inzibati akt qəbul etmək səlahiyyəti verilmiş hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsdir” [16].

Qanunun həmin maddəsi, həmçinin onu deməyə əsas verir ki, bələdiyyə qərarları haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 145-ci maddəsində göstərilən müddəa onların iki növə təsnifləndirilməsini nəzərdə tutur: 1) normativ xarakterli aktlar və 2) qeyri-normativ aktlar (inzibati aktlar).

Hüquqi akt həmişə hüquq subyektlərinə ünvanlanan hüquqi təsir vasitələrini əks etdirir ki, bu təsir vasitələri də normativ və fərqi xarakterli məcburi göstərişlər şəklində çıxış edirlər. Bu zaman hüquqi akt hüquqi qüvvəyə malik olur. Hüquqi aktın hüquqi qüvvəsi bir aktın digər növ aktla nisbətini ifadə edir, həmçinin də onun hüquqi aktlar sistemində tutduğu yeri müəyyən edir. Aşağı hüquqi qüvvəli akt daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan aktlara zidd gəlməməlidir və onları dəyişdirə və yaxud ləğv edə bilməz. Başqa sözlə, “hüquqi qüvvə probleminin düzgün başa düşülməsi hüquqi aktın digər aktlarla nisbətini və qarşılıqlı tabeliliyini müəyyən etməyə imkan verir” [17, 25].

Bu və yaxud da digər hüquqi akta hüquqi qüvvənin verilməsi qaydası üç başlıca mərhələnin mövcudluğu ilə şərtləndirilir:

1) aktın layihəsinin mümkün (potensial) hüquqi qüvvə haqqında şəhadət verən artıq bir neçə rekvizitə malik olan daşıyıcıda hazırlanması;

2) səlahiyyətli şəxs tərəfindən imzalanma;

3) sənədin qeydiyyata alınması, qeydiyyat sisteminin anoloji sənədlərinin nömrələrinin müəyyən ardıcılığında həmin sənəd üçün müvafiq nömrə alınması [18, 38]. Özü də belə ardıcılıq həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi sənədlər üçün universal hesab edilir. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, qanunların nümunəsində rəsmi sənədlər rəsmən dərc olunmalıdır.

Belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi qüvvə əsas etibarilə normativ aktlara münasibətdə tətbiq edilir, həmçinin “qeyri-rəsmi” xarakterli sənədlərə də tətbiq edilə bilər. Bu, elektron sənəd dövriyyəsinin istifadəsi hallarında, xüsusilə aktualdır. Başqa sözlə desək, sənədin yalnız kağız üzərində mövcudluğu halında ona hüquqi qüvvənin verilməsi düzgün mövqe sayılmır. Bizim cəmiyyətimiz hələ informasiya cəmiyyətinin inkişaf

fının ilkin mərhələsində olduğundan əksər hallarda milli qanunvericilikdəki “yazılı” termini məhz kağız daşıyıcısında yazılan və ya dərc edilən variantı ifadə edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 46-cı maddəsinin 4-cü hissəsi müəyyən edir ki, “on beş yaşından on səkkiz yaşınadək olan şəxslərlə əmək müqaviləsi bağlanarkən onların valideynlərindən və ya övladlığa götürənlərdən (qəyyumlarından) birinin və yaxud qanunla onları əvəz edən şəxslərin yazılı razılığı alınmalıdır” [19]. Milli qanunvericiliyimizdə belə normalar o qədər də az deyil. Yəni, məhz “elektron forma” deyil, “yazılı forma” terminindən istifadə olunur. Bununla belə, göstərilən çatışmazlıqlara baxmayaraq, elektron formada verilən, elektron imza ilə fiksasiya edilən sənədin hüquqi qüvvəyə malik olmadığını iddia etmək düzgün deyildir.

Hüquqi aktın ciddi qüsurlara malik olduğu, yəni qanunvericiliyin tələblərinə cavab vermədiyi halda o, hüquqi qüvvəsini itirir, tamamilə və yaxud da qismən etibarsız hesab edilir. Lakin hüquqi akt yalnız onun qanunvericiliyə uyğun gəlməməsi baxımından deyil, həm də onun özündə ifadə edilən və yalnız müəyyən müddət üçün yaradıldığı qeyd olunduğu əsaslar üzrə də hüquqi qüvvəsini itirə bilər.

Demək lazımdır ki, hüquqi aktın yuridik qüvvəsi həmin aktın hüququn subyektləri üçün hansısa nəticələri doğurduğunu ifadə edən xarakteristikasının tanınmasıdır. Nümunə olaraq deyək ki, normativ hüquqi aktda əks etdirilən məlumat dövlətdə və ya hətta bir neçə dövlətdə hüququn bütün subyektlərinə şamil olunur, digər sənədlərdə əks etdirilən məlumat isə yalnız hüquq subyektlərinin məhdud dairəsinə toxunur. Lakin məhdud dairəyə baxmayaraq, o da hüquqi qüvvəyə malikdir. Yəni, demək olar ki, hüquqi aktın hüquqi qüvvəsi dövlət idarəçiliyinin, mülki dövriyyənin və s. sahələrin normal fəaliyyətinə şərait yaradır. Beləliklə, hüquqi aktın hüquqi qüvvəsinin təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, hüquqi qüvvə aktın gələcək taleyini, hüquq subyektləri üçün bu və ya digər hüquqi nəticələrin baş verməsini müəyyənləşdirən bir kateqoriyadır. Müasir dünyanın praktiki olaraq cəmiyyətin və dövlətin bütün sferalarının tam inkişafının asılı olduğu sənəd dövriyyəsinə (məlumatın kağız və ya virtual daşıyıcılarına) əsaslandığını nəzərə alsaq, hüquqi aktın hüquqi qüvvəsi məsələsinin nəzərdən keçirilməsi və öyrənilməsi daha çox əsaslandırılmış hesab edilir. Eyni zamanda informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində xüsusi qaydada qeydə alınan və rəsmiləşdirilən informasiyanın çatdırılmasının yeni formaları meydana çıxmışdır və belə bir mühitdə hüquqi aktın hüquqi qüvvəsini yalnız mücərrəd elmi anlayış kimi dəyərləndirmək məqsədsə uyğun deyildir.

Müasir gərəkliyin nəzərə alınması baxımından M.M.Qarabəyovun hüquqi aktlara aid təsnifatı etiraz doğurur. Onun mövqeyinə görə, hüquqi aktların universal, ümumiləşdirici təsnifatı baxımından onların aşağıdakı

formalarını ayırmaq olar:

1) sənədli şəkildə rəsmiləşdirilmiş göstərişlər. Bu ən əvvəl müxtəlif hüquqi sənədlərdə ifadə edilmiş pozitiv hüququn normalarıdır;

2) hüquqa əsaslanan akt-hərəkətləri ifadə edən hüquq realizəedici hərəkətlər. Hüquqi aktların bu kateqoriyası hüquqtətbiqçiləri üçün, həmçinin də mülki hüquqi əqdlərdə kontragentlər üçün xarakterikdir və müəyyən hüquqi əhəmiyyətə malik olan hərəkətlərdə ifadə olunur;

3) ayrı-ayrı subyektlərin pozitiv yaxud neqativ əhəmiyyətə malik hüquqi gerçəklikdə öz ifadəsini tapan hərəkətlər. Bura vətəndaşların hüquq münasibətlərini müəyyən edən, dəyişdirən və ya onlara xitam verən hərəkətləri, siyasi nitqləri, müsahibələri aid etmək olar [20, 49].

Bu cür bölgü (xüsusilə sonuncu forma) hüquqi doktrinanın müddəaları ilə uzlaşmır və milli qanunvericiliyin göstərişləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanununun 1.0.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq hüquqi aktlar normativ hüquqi aktlardan, normativ xarakterli aktlardan və ya qeyri-normativ hüquqi aktlardan ibarətdir [21]. Belə dəqiq qanunvericilik təsnifatının olmasına baxmayaraq, təcrübədə normativ və qeyri-normativ aktlar arasındakı fərqləri aşkar etmək çətindir. Yeri gəlmişkən, normativ aktları qeyri-normativ aktlardan düzgün fərqləndirmədən mükəmməl hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi mümkün deyil. Şübhəsiz ki, “subyektlər tərəfindən hüquqi aktın nəşr olunması və onun gələcəkdə tətbiqi üçün mühüm olan hər bir dövlət orqanının yalnız rəsmi olaraq onun səlahiyyətləri hüdudlarına aid edilən hüquqi aktları qəbul etmək hüququnu özündə ehtiva edən qaydanın nəzərə alınmasıdır” [22, 10].

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-normativ hüquqi aktın mahiyyəti ilk növbədə onun adı ilə (“qeyri-normativ”), yəni normativ müddəaları əks etdirməyən akt olaraq müəyyənləşdirilir. Məhz bu amilin əsasında normativ aktın qeyri-normativ aktdan fərqləndirilməsi meyarını müəyyən etmək lazımdır. Onların arasında mühüm olanı odur ki, qeyri-normativ aktlar fərdi-birdəfəlik, fərdi-müəyyənəedici səciyyə daşıyırlar və başlıca olaraq təşkilati məsələlər üzrə qəbul edilirlər (məsələn, vəzifəyə təyin etmə haqqında, rütbənin verilməsi haqqında və s.). Belə bir mövqe ilə razılaşmaq lazımdır ki, “normativ aktlar şəxslərin qeyri-müəyyən dairəsi üçün məcburi davranış qaydaları müəyyən etdiyindən, çoxdəfəli tətbiq üçün nəzərdə tutulduğundan hüquqi tələblərə zidd olan normativ hüquqi aktın qəbul edilməsinin mənfi nəticələri belə bir fərdi aktın qəbulu ilə müqayisədə ölçüyəgəlməz dərəcədə artır” [23, 105].

Normativ aktları qeyri-normativ aktlardan düzgün şəkildə fərqləndirmədən səlahiyyətli orqanların aktlarının layihələrinin hazırlanması, hüquq normalarının sistemləşdirilməsi, dərc olunması və qüvvəyə gətirilməsi, köh-

nəlmış müddəaların ləğvi və ya dəyişdirilməsi yolu ilə cari qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, qüvvədə olan qanunvericiliyin düzgün uçotunun aparılması mümkün deyildir.

Normativ və qeyri-normativ aktların fərqləndirilməsi zamanı yalnız həmin aktların adlarını əldə rəhbər tutmaq düzgün olmazdı. Ona görə ki, həm hüquq ədəbiyyatında, həm də qüvvədə olan qanunvericilikdə yalnız hüquqi aktın adı əsasında bu və ya digər hüquqi sənədin yerini müəyyənləşdirməyə imkan verən dürüst təsnifat yoxdur. Bununla əlaqədar, nəzəriyyəçilərin əksəriyyəti təsdiq edir ki, “münasibətlərin konkret subyektinə ünvanlanan fərdi hüquqi aktdan fərqli olaraq normativ hüquqi akt özündə normaları əks etdirir” [24, 37].

Bununla belə, milli qanunvericilik praktikasında normativ xarakterli aktların fərqləndirilməsi hüquq nəzəriyyəsində aktların normativ və qeyri-normativ (fərdi) olaraq ənənəvi təsnifləndirilməsi çərçivəsinə “sığmır”.

Bununla əlaqədar hesab edirik ki, normativ xarakterli aktların mahiyyətinin dərk edilməsi, onların normativ-hüquqi və qeyri-normativ xarakterli aktlardan fərqli cəhətlərinin ortaya çıxarılması üçün Herbert Hartın hüquq sistemini “birinci və ikinci dərəcəli qaydaların vəhdəti kimi” baxılmasını özündə ehtiva edən konsepsiya böyük pozitiv nəticə verə bilər.

Hüquq sisteminin mürəkkəbliyini nəzərə almaqla H.Hart iki müxtəlif, lakin bir-birilə sıx bağlı olan qaydaların tipləri arasında fərqləri açıb göstərməyi təklif edir. Onun yanaşmasına görə, “ilkin və ya əsas sayılan birinci növ qaydalar istəkdən asılı olmayaraq müəyyən hərəkətlərin edilməsini və ya bu hərəkətlərin edilməsindən çəkinməni əks etdirirlər. İkinci növ qaydalar birincilərə münasibətdə müəyyən mənada parazitik və ya ikinci dərəcəli olurlar, çünki onlar insanlara müəyyən hərəkətlərin edilməsi yolu ilə yeni birinci növ qaydalar tətbiq etməyə, köhnələrini ləğv etməyə və ya dəyişdirməyə və ya onların tətbiqi sferasını müxtəlif üsullarla dəyişdirməyə və onların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti təşkil etməyə imkan verir” [25, 86-87].

Müvafiq məsələyə dair H.Hartın yuxarıda göstərilən anlamının tərəfimizdən məqbul sayılması ilə əlaqədar yalnız normativ hüquqi aktların, normativ xarakterli aktların və qeyri-normativ (fərdi-hüquqi) aktların fərqləndirilməsinin əlamətlərinin deyil, habelə həmin hüquqi aktların ümumi xüsusiyyətlərinin və əlaqələrinin aşkarlanması zəruri hesab edilir. Şübhəsiz ki, hüquqi aktın bu növləri arasında çoxlu sayda ümumi cəhətlər vardır. Belə ki, onların hamısı:

- öz məzmununda əks etdirilən hüquqi göstərişlərin qətilyi ilə xarakterizə olunurlar;

- dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə təmin olunmada ifadə olunan hökmran xarakterə malikdirlər;

- bunun üçün xüsusi olaraq müvəkkil edilmiş şəxslərin ciddi şəkildə müəyyənləşdirilmiş fəaliyyətinin nəticəsi hesab olunurlar;
- yalnız müəyyən struktura deyil, həm də pozulduğu təqdirdə onların etibarsız hesab olunmasına gətirib çıxaran atributlara malikdirlər;
- ictimai münasibətləri tənzimləyirlər;
- nizamlılığın və hüquq qaydasının təsdiqinə yönəlik ümumi istiqamətə malikdirlər.

Eyni zamanda normativ hüquqi aktların, normativ xarakterli aktların və qeyri-normativ (fərdi-hüquqi) aktların fərqləndirici cəhətlərinin açılıb göstərilməsi zamanı hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən işlənilib hazırlanmış prinsiplial müddəaların da diqqətdə saxlanması zəruridir. Nümunə üçün deyək ki, bu müddəalara müvafiq olaraq qeyri-normativ hüquqi aktlar aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunurlar:

- 1) həmin aktlar özünün hüquqi tənzimlənməsini tələb edən konkret münasibətlərə yönümlülüyə malikdirlər;
- 2) bu aktların köməyi ilə fərdi miqyasda hüququn subyektlərinin yuridik hüquqlarının və vəzifələrinin yaranması, dəyişdirilməsi və ya xitamı həyata keçirilir;
- 3) hüquqi aktların bu növü onların qüvvəsinin ünvanlandığı subyektlər qismində personal olaraq fərdiləşdirilmiş şəxsləri göstərir;
- 4) göstərilən aktlar normativ hüquqi aktları tamamlayırlar;
- 5) hüquqi tənzimlənmə mexanizminin müstəqil komponentləri qismində çıxış edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanunu.
2. Dövlət orqanlarında, dövlət mülkiyyətində olan və paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərdə və büdcə təşkilatlarında kargüzarlığın aparılmasına dair Təlimat (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2003-cü il tarixli 935 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).
3. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının 9 mart 2004-cü il tarixli Qanunu.
4. Каргин К.В. Юридические документы. Автореф. дис... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2005, 27с.
5. Ягофаров Д.А. Теория государства и права: словарно-справочное пособие. - Екатеринбург: Наука, - 1997, - 135с.
6. Стародубцев С.В. Понятие и виды юридических документов. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Москва: - 2006, - 25с.
7. Ермолаева А.В. Понятие правового акта как официального документа // Делопроизводство, - 2003, №1. - с.12-18.
8. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. Т. 2. - Москва: Юрид. лит., - 1982, – 359 с.
9. Тихомиров Ю.А., Котелевская И.В. Правовые акты. Учебно-практическое и справочное пособие. - Москва: Юринформцентр, - 1999, - 382 с.

10. Шопина О.В. Система правовых актов современной России: проблемы теории: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Саратов: - 2002, - 26 с.
11. Правовая жизнь в современной России: теоретико-методологический аспект / Под ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. Саратов: Изда-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2005, 528с.
12. Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. Саратов: Изда-во Саратов. ун-та, 1989, 218с.
13. Административное право: Учеб. пособие / Под ред. Д.А.Гавриленко, С.Д.Гавриленко. - Минск: Амалфея, - 2002, - 416 с.
14. Терюкова Е.Ю. Правовые акты в процессе осуществления конституционного правосудия: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Москва: - 1999, - 35с.
15. Васильев Р.Ф. О понятии правового акта // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11, Право. - 1998, № 5. - с. 3-25.
16. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Qanunu.
17. Здунова Д.И. Юридическая сила правовых актов: Дис... канд. юрид. наук. - Казань: - 2005, - 153с.
18. Кульбякина А.С. Юридическая сила как свойство документа: теоретический анализ // Научная палитра, 2017, - № 2. - с. 35-40.
19. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi.
20. Карабеков М.М. Некоторые вопросы классификации правовых актов // Вектор науки ТГУ, № 5. - 2009, - с.49-52.
21. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanunu.
22. Джура В.В. Правовые акты органов судебной власти: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - Омск: - 2009, - 23с.
23. Жилин Г.А. Судебное признание юридических актов недействительными по заявлениям прокуроров. Комментарий судебной практики. Вып. 5. - Москва: Юрид. лит., - 1999, - 234с.
24. Чиннова М.В. Признаки нормативного правового акта // Бизнес в законе, - 2010, 3. - с.35-38.
25. Харт Г.Л.А. Понятие права / Пер. с англ.; Под общ. ред. Е.В.Афонасина и С.В.Моисеева. - СПб.: Изда-во С.-Петербург. ун-та, - 2007, - 302 с.

СУЩНОСТЬ ПРАВОВОГО АКТА

С.Ф.ТУРАБОВА

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается необходимость исследования проблемы сущности правового акта в аспекте не только признаков и разновидностей правового акта, но и его всестороннего анализа как элемента системы юридических документов, принимая во внимание, что правовым актам присущи характерные для юридических документов свойства.

В статье также подчеркивается, что сущность ненормативного правового акта в первую очередь раскрывается с учетом его названия – «ненормативный», характеризующего его как не содержащий нормативных положений акт. Представляется правомерным признание этого фактора в качестве основного критерия разграни-

чения нормативного и ненормативного актов.

Ключевые слова: право, документ, нормативный акт, законодательство, система, ненормативный акт, акт нормативного характера.

ESSENCE OF A LEGAL ACT

S.F.TURABOVA

SUMMARY

It is noted in the article that the study of the problem of the essence of a legal act requires consideration not only of the features and types of a legal act, but also a comprehensive analysis of a legal act as an element of a system of legal documents, because legal acts have properties characteristic of legal documents.

The article also emphasizes that the essence of a non-normative legal act is primarily determined by its name “non-normative”, which characterizes it as an act that does not contain normative provisions. Based on this main factor, it is necessary to determine the criteria for distinguishing a normative act from a non-normative one.

Keywords: law, document, normative act, legislation, system, non-normative act, act of the normative character.